

פרק שביעי

האבקה תמרים והפריית מטע ע"י כוורות דבורים

אחת המלאכות הנראית לכאורה כמחייבת הזדקקות להיתר המכירה, הינה ההאבקה, בפרט בתמרים.

ההאבקה היא פעולה שמגמתה להעביר בתקופת הפריחה של העצים את גרגרי האבקה מפרח לפרח. רק בעקבות האבקה זו באה ההפריה והחנטה של הפרי.

לעיתים מתבצעת ההאבקה בידי אדם (כמו בתמרים - שם יש להעביר אבקנים מעץ זכרי לעצים הנקביים שהם העצים המניבים פרי), אך בדרך כלל, היא נעשית באופן טבעי ע"י הרוח או ע"י חרקים. החרקים נמשכים לפרחים ולצוף המצוי בהם, ובעברם מפרח לפרח הם נושאים עמם את האבקנים הנדבקים אליהם.

כיוון שהדבורים הינן החרקים החשובים ביותר בהאבקה הפרחים, וגוף הדבורה מותאם להפליא לתפקיד זה, הרי שבמקומות בהם האבקה נעשית ע"י חרקים, דואגים לכך שבתקופת הפריחה יהיו במטעים כוורות דבורים. תקופת הפריחה מנוצלת ע"י הדבורים ללקט צוף רב ואגב עבודתן ומעופן מעץ לעץ ומפרח לפרח, הן מעבירות את האבקנים למקומם, ולמעשה, מפרות את העצים. בפרק זה נעסוק הן בהאבקה הנעשית בידיים (כמו בתמרים) והן בזו הנעשית בגרמא ע"י הכנסת כוורות דבורים למטע.

1. שיעור ההפסד בהימנעות מהאבקה ומהפריה

מבין המטעים הזקוקים לחרקים שיבצעו את ההפריה, יש לציין שישנם כאלו, שכמעט ואינם מניבים יכולי פרי מבלי שידאגו להבאת כוורות למטע. בדובדבן, למשל, לא תהיה כל הפריה. דהיינו, ללא הכנסת הכוורות בתקופת הפריחה, לא יהיה כלל יכול. גם מטע התפוח ייזק מאוד אם לא תהיינה במטע, הכוורות הנחוצות בתקופת הפריחה, ופחיתת היבול עלולה להגיע עד 75%. כמובן, שבמקרה ותהיה פעולת דבורים מצומצמת וחלקית, יהיו אף היבולים מצומצמים בהתאם.

כמובן, גם בתמרים בהם מתבצעת ההאבקה באופן ידני ע"י הנוטעים המפזרים את גרגרי האבקה הזכריים בתקופת הפריחה מעל העצים הנקביים - לא תהיה כל הנבה אם ימנעו מפעולה חשובה זו.

עדות על כך שמדובר בנוק קריטי ליבולי הפרי, מצינו במסכת פסחים דף נ"ה, ע"ב, שם שנינו במשנה, שחכמים לא מיהו באנשי יריחו ("עיר התמרים" - דברים ל"ד, ג ועוד), שהרכיבו דקלים כל היום בערב פסח. בגמרא שם מובאים שני הסברים למלאכה זו:

א. מייתי אסא דרא ושיכרא דדפנא (הדס לח ושרף משיח הדפנא) וקימחא דשערי ומרתחי להו ושדו להו לדיקלא בליביה.

ב. מנחי כופרא דיכרא לנוקבא.

מחסברים אלו עולה שהגמרא הבינה שלא מדובר בהרכבה רגילה, אלא בפחור אבקה הגורמת להפריית התמרים. לכאורה, הכוונה היא להעברת האבקה שבדקל הזכרי לפרחי הדקל הנקבי, שמועדה חל בכל שנה בסביבות חג הפסח, ואם היא לא נעשית בזמנה, לא יהיה כמעט יכול. והווי דבר האבד, ולכן חכמים לא מיחו באנשי יריחו שעשו מלאכה זו בערב פסח.

אם כן, גם כאן לכאורה, מדובר במלאכה שיש מקום להתירה משום הכלל של "במקום פסידא לא גזור רבנן". לאמור, אע"פ שמדובר במלאכת מטע מובהקת, שאין להתירה משום "לאוקמי אילנא", כיוון שבמניעתה של מלאכה זו ייפסדו כל הפירות, לא גזור חכמים על המלאכה¹.

2. מלאכה שתכליתה יצירת פירות ולא מניעת הפסד

היתר זה איננו פשוט ואיננו מוסכם. זאת, מכיוון שבחלק הראשון הסקנו שההפסד המתיר מלאכות מדרבנן הינו הפסד הקיים, ואילו כאן לכאורה, מכיוון שמדובר במלאכה היוצרת את הפירות ולא במלאכה שמגמתה להצילם מהפסד, אין כל מקום להתיר את פעולת ההפריה. ובדיוק כמו שאין מקום להתיר זריעה (אף כששמיטה מדרבנן) מהטעם של "במקום פסידא לא גזור", שהרי אין כאן הצלה מהפסד הקיים, אלא הצלה מהפסד ממוני המתחייב מעצם גזירת שמיטה, כך לכאורה, אין כל מקום להתיר משום הנימוק של פסידא, הפריה שאף היא יוצרת את הפרי.

ואכן, בשמיטת תשמי"ז כשנוזקנו לשאלה זו בקשר למטעי הדובדבן והתפוח בכפר עציון, הייתה דעתו של הגר"ש אלישיב שליט"א שמלאכה זו של האבקה בידים בתמר, וכיוצא"ב גם הכנסת כוורות למטע ששם ההאבקה לא נעשית בידים - אסורה.

נימוקו היה שמלאכה זו דומה לזריעה, ולכן יש לאוסרה אף במקום הפסד מוחלט של הפירות. כנראה, נתכוון לאמור לעיל, שבהפריה, כמו גם בזריעה, לא מדובר בהצלת פירות קיימים, אלא בפעולה היוצרת פירות ולפיכך אין מקום להתיר משום פסידא².

1. וכן נפסק להלכה ב"הליכות שדה" (במסגרת חוברת הדרכה לחקלאים לקראת השמיטה - חוברת מס' 43 עמוד 21): "האבקה מלאכותית כמו בחמר מותרת, כדי להבטיח את היבול הרגיל".

2. לכאורה, היה מקום לומר שהסיבה לאסור היא כיוון שיש להתייחס למלאכה זו כאל מלאכה אסורה מדאורייתא, ק"ו מזמירה שאסורה מהתורה כיוון שהיא דומה לזריעה, בכך שהיא גורמת ליציאת זמורות נושאי פירות. ולכאורה, ה"ה גם שהאבקה המפירה את הפרחים שבלעדיה לא יהיו פירות, תהיה אסורה מהתורה, שהרי מלאכה זו היא ממש כזריעה היוצרת את פירות השנה לא פחות מאשר זמירה. ואע"פ שכאן הזריעה נעשית באילן עצמו - מה לי זורע בקרקע ומה לי זורע באילן, סוף סוף תרומתו בכלל זורע נינהו. אלא שכיוון שלא מצינו מקור ברור לכך שהאבקה או זריעה באילן גם היא נחשבת לזריעה דאורייתא, נראה שאף שהאבקה הינה תולדה, ואולי אפילו אב, הרי היא אסורה מדרבנן, כיוון שמדאורייתא לא נאסרו אלא שני אבות ושתי תולדות ותו לא. אלא שגם מלאכה מדרבנן אין מקום להתיר אלא למניעת הפסד ונזק לעץ או ליבול, ואין כל היתר לפעול ליצירת פירות כדי למנוע נזק כלכלי. וראה גם להלן בפרק זה סעיף 3 מדוע הפריה איננה דומה לזריעה אלא דווקא להשקיה, שהיא מלאכה מדרבנן. אך ראה גם להלן הערה 5 והערה 8.

לכאורה, איסור האבקה תמרים מפורש בתוספתא ובירושלמי שביעית (פ"ד, מ"ד) שם שנינו: "אין מרכיבין דקלים מפני שהיא עבודה". בפשטות, מדובר על אותה הרכבה המוזכרת במשנה בפסחים, שהיא ההאבקה שבה אנו דנים. כך מסביר זאת החזו"א המביא מימרא זו להלכה (יט, כ): "אין חילוק בין הרכבת דקלים להרכבת שאר אילנות והן עיקר עבודה, אלא היו רוב העם נכשלים להקל בהרכבת דקלים, אפשר שהיה הפסד גדול במניעת הדבר ולא עמדו בניסיון. והרמב"ם לא הביא זה כיוון שאין בו חידוש דין (כנראה, דפשוט שהוא בכלל איסור הרכבה)³ ובפסחים נ"ו אמר תרי גווני הרכבת דקלים, ונראה דתרווייהו חשיבי עבודה ואסור".

הנה, החזו"א על סמך התוספתא והירושלמי כתב מפורש, שמלאכה זו אסורה, אע"פ שיש בה הפסד גדול, ואין הבדל בינה ובין מלאכת הרכבה שודאי אסורה בשביעית. והוא מדגיש שמלאכה זו היא "עיקר עבודה" ופשיטא שאסורה. דהיינו, אין מקום להתיר מלאכה זו כיוון שהיא עיקר מלאכה.⁴

יש שרצו לומר שהאיסור לעשות מלאכה זו, למרות ההפסד הכרוך בכך, מפורש בירושלמי עצמו. פרופ' פליקס כפרושו לירושלמי מסביר את ה"הוא אמינא" המוזכרת בירושלמי שם: "שלא תאמר הואיל והוא רובה שרי הוא" - שלא תאמר, שמכיוון שההפסד הכרוך בהימנעות מ"הרכבת האבקה" הינו הפסד מרובה, שהרי כמעט ולא נוצר הפרי בתמרה, ולכן, יש מקום להתיר עבודה זו, "לפום כן, צריך למימר אסור" - לכן צריך להשמיע שזו עבודת האילן האסורה בשביעית.

גם העובדה שמלאכה זו קרויה במשנה ובירושלמי "הרכבה", מוכיחה שהיא דומה לזריעה ממש, ואין היא דומה לשאר הפעולות של טיפול באילן. וכפי שהרכבה רגילה נחשבת כנטיעה וכזריעה באילן, כך גם ההאבקה. לכאורה, לאור האמור לעיל בפרק השלישי, על ההבדל בין נטיעה שאסורה מדרבנן ובין זמירה האסורה מהתורה, (שזמירה הינה פעולה המביאה להצמחת פירות באותה שנה כמו בזריעה, מה שאין כן נטיעה), ההאבקה או הרכבת דקלים, חמורה יותר מהרכבה רגילה, ומבחינה זו הרי היא כזריעה וכזמירה ממש, שהרי היא זו שיוצרת את פירות השנה הנוכחית.⁵

3. דברי החזו"א לגבי השמטת הרמב"ם את ההלכה הזו אינם פשוטים, שהרי הגמרא עצמה כן ראתה בכך חידוש. ובאמת, תווי חידוש גדול, שהרי בניגוד להרכבת אילנות רגילה שדומה לנטיעה חדשה הנחשבת תמיד להשבתה ולא למניעת הפסד, כאן - בהרכבת דקלים, ניתן היה בהחלט לחשוב דהוי פסידא ואוקמי פירי, ובהחלט יש חידוש גדול לומר דאסור לעשות כן בשביעית. הדבר קשה במיוחד, כיוון שהרכבה אף היא כלל לא נזכרה ברמב"ם בכלל מלאכת האילן האסורה בשביעית, אלא רק נטיעה. בכל אופן, אם הרמב"ם לא הזכיר פעולה זו, לא לאיסור אך גם לא להתיר, ובירושלמי מפורש הדבר לאיסור, לכאורה, קשה להתיר.

4. אין צורך לומר שכוונתו שמלאכה זו אסורה מהתורה, אלא בביטוי "עיקר עבודה" כוונתו שהרכבת תמרים כמותה כמלאכת הרכבה שהיא כנטיעה, ואע"פ שיתכן ואינה מדאורייתא אין להתירה, שהרי אין היא מצילה מהפסד אלא יוצרת פירות.

5. אם נאמר שנטיעה אסורה מהתורה וכפי שכתב הר"ש, דהוי ק"ו מזמירה, וכפי שכתב החזו"א - גם אליבא דהרמב"ם, דנטיעה הווי מדאורייתא, אלא שאין לוקין עליה (שביעית, יז ס"ק כ"ד); ואם נאמר גם, שהרכבה כנטיעה (עיין מנ"ח שכ"ז ובאג"ט מלאכת זורע), ממילא, ניתן לומר שהרכבה אף היא אסורה

וכן פסק למעשה, גם הגר"י ליברמן והסביר שם דשאני הרכבת דקלים שהיא מלאכה גמורה מעין נטיעה, ולא הותרה אף לא לאוקמי.⁶

אם אמנם אין דרך לבצע פעולה זו בשמיטה, יקשה מאוד לקיים את המטעים הזקוקים להאבקה או להפריה בשמיטה, מבלי למוכרם לנכרי.

אלא שמצינו גם מי שהתירו לעשות מלאכות מדרבנן כדי לגרום שהאילנות יוציאו פירות. הרב ש. רייכנברג שליט"א בספרו "שביעית להלכה ולמעשה" מבין זאת מדברי החזו"א, וז"ל: "ונראה שלא רק כדי למנוע נזק מפירות קיימים הותרו המלאכות, אלא אפילו כדי שהאילנות יעשו פירות. שהרי כתב החזו"א בטעם ההיתר על הפסד פירות משום שעץ ללא פירות חשוב כעץ מת לשנה זו, וחזינו שהתיר לגרום שיעשה פירות ולא רק כדי למנוע קלקול מפירות קיימים".⁷ לכאורה, ראינו לעיל, שדעת החזו"א היא שאין להתיר האבקה בתמרים כיוון שהיתר פסידא נאמר רק כדי למנוע נזק מעצים או מפירות קיימים, ולא כדי לגרום ליצירת הפירות. לישב הסתירה יש אולי לומר, שכוונת החזו"א היא, שהסיבה לאסור היא מכיוון שהאבקה אסורה מחתורה כהרכבה, אך אם היה מדובר במלאכה מדרבנן, יש להתירה גם כשהמגמה היא ליצור פירות, וכמו היתר השקיה. להלן נראה, שהמתירים לעשות האבקה תמרים בשביעית, אכן מתייחסים למלאכה זו כאל שאר מלאכות דרבנן, ולדעתם אין הבדל בינה ובין השקיה מבחינת מגמתה ותכליתה.

3. היחס בין האבקה להשקיה בכלל ולהשקיית הנבטה בפרט

הלכה למעשה בסוגייה זו פסק הגרש"ז אויערבך זצ"ל בשמיטת תשמ"ז. לדעתו יש להתייחס להאבקה זו כאל שאר מלאכות האסורות מדרבנן שהותרו במקום פסידא. וזאת גם אם התחליף הבוטני הפנימי המתרחש בהאבקה דומה לזריעה.

כמו"כ, העלה הגרש"ז אויערבך סברה להקל ולחלק בין מלאכה זו למלאכת הרכבה ונטיעה היוצרות את העץ או את הפירות. אמנם הגרש"ז הדגיש שאין לו ראייה לסברה זו, אך נראה לו, שכיון שהפרחים כבר נמצאים על העץ ואם לא תהיה האבקה הם ילכו לאיבוד ללא תועלת, הרי שאם נחוצה פעולה כזו כדי לשמור על הפרחים שלא ילכו לאיבוד מבלי לתת פרי - הרי זה מותר, ולא גרע מהשקיה. עוד הוסיף, שמצבו הטבעי של העץ הוא שהוא נותן פירות כל שנה ושנה, ומשנה רביעית ואילך פירותיו מותרים ללא הפסק. לכן, אם הפרחים כבר קיימים, מותר לשמור עליהם, כדי שלא יאבדו וכדי שיתפתחו לפירות, בהתאם לייעודם הטבעי. אין זה נחשב לזריעה ואף לא להשבתה באילן, אלא לשמירה על הקיים. לעומת זאת, פעולה מיוחדת להוצאת הפרחים, בודאי תהיה

מדאורייתא. לפי זה, אם פעולת ההפריה נקראת הרכבה, הרי שגם היא בכלל איסור תורה. לכאורה, גם אליבא דאלו הסבורים שנטיעה והרכבה הינן מדרבנן, כיוון שאינן נותנות פירותיהן באותה שנה, הרי הרכבת תמרים הנותנת פירות באותה שנה תיאסר אולי מהתורה. אך ראה הערה 8.

6. בשו"ת "משנת יוסף" ח"א סימן י"ב ס"ק י"ב. וכן פסק גם הרב ש. גורן ב"מאורות" 1 עמוד 26, ואף הוא נימק זאת בכך שפעולה זו נחשבת לאברוי ולא לאוקמי.

7. שם פרק ג' הערה 9. וראה להלן הערה 10.

אסורה בשביעית, גם לדעתו. כלומר, לדעתו, האבקה כהשקיה אינן יוצרות את הפירות, אלא מאפשרות את המשך התפתחותם.

אמנם ניתן לומר, שכמו שהותר לספק לצמח מים הנוחצים לו לקיומו ולהתפתחותו, כך גם יהיה מותר לספק לעצי התמר את האבקנים הזכריים הנוחצים להם כדי להוציא את פירותיהם. אין זו מלאכת השבחה, יצירה או שיפור, אלא מלאכה המספקת את החומרים ההכרחיים לקיום העץ ופירותיו⁸.

ונראה שיש להשוות את מלאכת ההאבקה להשקיית הנבטה בשביעית. דהיינו, אם קודם לר"ה נזרעו או נפלו לקרקע זרעים, וכדי שיצמחו ושאפשר יהיה ליהנות מהם בשביעית (כמובן, כשאין בעיית איסור ספיחים) יש צורך להשקותם ולהגביטם - האם מותר לעשות זאת בשביעית כדי למנוע את הפסד הזרעים הללו? כמו בהאבקה ובהפריה, גם כאן ההשקיה מפרה ומספקת לזרע את הנחוץ לו כדי לנבט, לצמוח ולהתפתח, וכדברי הנביא: "כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים ושמם לא ישוב כי אם הרווה את הארץ והולידה והצמיחה..." (ישעיהו נ"ה, י').

לכאורה, מצינו מקור להתיר השקיית הנבטה רק כשהדבר נעשה בערב שביעית או סמוך למוצאי שביעית "מרביצין (מרביעין) שדה בערב שביעית, כדי שתעלה ירקות בשביעית, ולא עוד אלא אפילו בשביעית כדי שתעלה במוצאי שביעית" (תוספתא שביעית פרק ב'). וכן הדגיש רש"י במוע"ק (ו ע"ב) "אבל לא ישקה בשביעית כדי שיצאו בשביעית".

אך החזו"א (שביעית ט"ז, ד) הוכיח מכאן, שמותר להשקות כדי שיהיו פירות (ולא רק כדי שלא ימות האילן), והוא מפרש ברש"י שכתב שיצאו למוצ"ש בשעה שלא יהיה איסור ספיחין, אך הוא הדין על מנת שיצאו בשביעית במקום שאין איסור ספיחים, כגון, באילנות או בירקות שלא גזרו עליהן ספיחין או בשדה בור וכו'. לפי דבריו משמע, שיתכן ויהיה מותר גם להשקות זרעים שעדיין לא נבטו, אם ללא השקיה זו ייפסדו. אם אמנם כך, נראה שיש מקום להשוות את מלאכת ההאבקה למלאכת ההשקיה, ולהתיר לעשותה בשביעית כדי למנוע את הפסד כל היבול.

ואכן למעשה, גם דעת הגר"צ קרליץ שליט"א, שאין הוא נזקק לשאלה זו בהקשר למטעי כפר עציון בשמיטת תשמ"ז, הייתה שאין לחלק בין מלאכות דרבנן וגם האבקה הינה תולדה שהותרה במקרי פסידא.

8. עקרונית, אם היו נוטעים במטע התמרים עצים זכריים בתוך המטע הנקבי יתכן והיה מתקבל יכול סביר גם ללא האבקה מלאכותית. אך במציאות הנוהגת כיום, שהמטע כולו הוא עצים נקביים, יש צורך לספק את האבקנים הנוחצים לצורך הפריית הפירות. כיוצ"ב, לגבי אפרסק, אם היה מדובר על עץ אחד או שניים המצויים בחצר, יתכן והיה מתקבל יכול נאות גם ללא הכנסת כוורות מבחוץ, והחרקים המצויים ממילא, היו עושים את העבודה. אך אם מדובר במטע גדול, יש צורך להגדיל את אוכלוסיית הדבורים הטבעית כדי שהפעולה הטבעית הזו תתבצע כראוי. ואף אם לא נקל בזמן הזה במקום פסידא במלאכות הנזכרות בתורה, כאן - אע"פ שמדובר ביצירת הפירות לאותה שנה, ניתן לומר, שהמלאכה אינה נחשבת למלאכה האסורה מהתורה, שהרי אליבא דהגרשו"א יצ"ל מלאכת ההאבקה אינה יוצרת את הפרי, אלא מספקת את החומרים הנוחצים לעץ למניעת הפסד הפרחים ונשירתם ללא עשיית פרי, ובכך היא דומה להשקיה ולא לזריעה ולזמירה.

אף ששני פוסקים אלו התייחסו בדבריהם להאבקה באמצעות דבורים, הרי שמנימוקיהם הנ"ל נראה, שגם האבקה בידיים, כפי שהיא נעשית בתמרים, תהיה מותרת. לאור כל האמור, נראה שיש מקום לסמוך על הפוסקים המקילים לבצע מלאכות אלו והרואים אותן כמלאכות שעליהן לא גזרו חכמים במקום הפסד היכול. עם זאת ברור, שהיה טוב יותר לו הייתה נמצאת דרך להימנע מפעולה זו בשביעית, או לפחות, הייתה נמצאת שיטה לעשות האבקה זו שלא בידיים אלא בגרמא (אולי ע"י הבאת האבקנים לאזור ההפריה והשארת ההאבקה וההפריה עצמה בידי הרוח), או ע"י גוי.

4. היש להקל בהכנסת כוורות משום גרמא?

לעיל הנחנו שאם יש מקום להקל בהאבקה תמרים, ק"ו שיש להקל בהבאת כוורות למטע בשביעית. זאת, הן מכיוון שהפעולה נעשית בגרמא ולא ישירות ע"י האדם, והן מכיוון שיש מקום לומר שאין זו בכלל פעולת שדה וכרם, ומדובר בפעולה שהינה "לאוקמי" שלא נאסרה.

אלא שיש גם הבדלים לגריעותא בין הכנסת כוורות למטע ובין האבקה. האבקה, אין אפשרות לעשותה לפני ראש השנה, ובמניעתה - הפסד היכול הינו הפסד מוחלט, ולכן זו מלאכה מובהקת לדון בהיתרה משום פסידא. לעומת זאת, הכנסת כוורות למטע - היא מלאכה, שלכאורה, אפשר לעשותה לפני ראש השנה, וגם ההפסד שבאי עשייתה הינו בדרך כלל, פחות קריטי מאשר בהימנעות מהאבקה.

לכן, יש לבחון לגופם של דברים האם הכנסת כוורות נחשבת למלאכה אסורה. אם לא - הרי אין כל איסור להכניס למטע למרות שאפשר לעשות זאת קודם לשמיטה, ולמרות שאין בהימנעות מכך הפסד גדול. אך אם כן - ברור שאם יש אפשרות מבחינת תנאי הקיום של הדבורים להכניס למטע לפני שמיטה, יש חובה לעשות זאת בערב שביעית. אם הדבר בלתי אפשרי, עדיין יש לבחון; האם יש להתיר לעשות זאת בשמיטה רק במקרים שההימנעות מהכנסת הכוורות תביא להפסד מוחלט של הפירות, או שהדבר יהיה מותר בכל מקרה? וכן יש לבחון האם כמו בהאבקה, גם בהכנסת כוורות ראוי למצוא דרך לעשות זאת בדרך שונה וקלה יותר מהבחינה ההלכתית, או שכאן הדבר מותר לכתחילה?

לכאורה, היה מקום להשוות את הכנסת הכוורות למטע, לפעולת דיור בשביעית (זיבול ע"י הכנסת בעלי חיים למקום מוגדר). גם שם פעולת הזיבול נעשית לא באופן ישיר, אלא ע"י הכנסת בהמות לשדה, שפעולתן הטבעית מביאה לתועלת חקלאית, ובדיקת כמו בהכנסת כוורות למטע. ואם שם הפעולה נאסרה, אע"פ שהיא נעשית שלא באופן ישיר ע"י האדם, ואע"פ שהתועלת הינה הדדית (לבהמות ולשדה, כמו גם כאן - לדבורים ולעצים), נראה שהיה מקום לאסור גם אצלנו באותה מידה.

ובעניין "מדיד" מצינו שבמשנה (שביעית פ"ד, מ"ב) נפסק, ששדה שנדיירה בשביעית לא תזרע במוצאי שביעית, דהיינו, אף שהמלאכה נעשית בגרמא ע"י בעלי חיים, קנסו את המדייר שלא יזרע את שדהו בשמינית. לכאורה, הדבר מוכיח, שמדובר במלאכה גמורה,

שאינן מקום להקל בה, ושיש אף מקום לגזור איסור ליהנות משדה שנדיירה ע"י בעליה בשביעית.

אלא שעדיין יש מקום לחלק בין המקרים בשניים - בדין ובסברה.

א. לגבי הדין - מצינו כמה מהמפרשים הסבורים שהמדייר שגזרו עליו, הוא רק כאשר זיבל בידיו (רמב"ם, מהר"י קורקוס ותו"ט), ואילו ע"י בהמה הותר. וכפי ששנינו במשנה אחרת (שם, פ"ג מ"ד) "המדייר את שדהו עושה סהר" וכו'. אע"פ שאחרים פירשו, וכן גם הכריע החזו"א (יט, יג), שכל שהעמיד הצאן בשדה ע"מ לדייר נאסר, ולא הותר, אלא רק כאשר לא נתכוון כלל לזיבל, וכל רצונו היה להעמיד בהמותיו, ולפי דבריהם של פרשנים אלו נראה לאסור גם אצלנו.

ב. בסברה - יתכן ויש מקום להקל בהבאת כוורות, יותר מאשר בדיר, כיוון שבניגוד למדייר, בהבאת כוורות, אי אפשר לגדור ולהכריח את הדבורים לפעול בשטח מגודר ומוגדר מראש. באופן עקרוני, יתכן שהדבורים יעדיפו מטע סמוך על פני המטע שבו שוכנו הכוורות, ושלטת האדם על פעולתן מוגבלת מאוד. הבדל זה יכול להגדיר, מצד אחד, את פעולת הדייר כמעשה בידים, כיוון שלאדם יש שליטה על הבהמות והם משמשות בידיו כמכשיר לדיור, ואילו, מצד שני, להגדיר כגרמא את הבאת הכוורות, שם אין לאדם שליטה מוחלטת כזו על פעולת הדבורים ומקומה⁹.

גם לגבי עניין מלאכת שדה וזכרם מצינו לכאורה, שיש להתייחס להכנסת כוורות למטע כאל מלאכה חקלאית שאין מקום להקל בה. בתוספתא (פ"א ה"ט) שנינו, שנאסר לתלות תובין בתאנה. איסור זה מוסבר בירושלמי, כפעולה "סגולית" שנועדה לעודד את התאנה לעשות פירות, ע"י תליית ענף מתאנת הבר עליה. לכאורה, יש מקום להקשות מדוע נאסרה פעולה "סגולית" מעין זו, שאיננה מן הפעולות החקלאיות בשדה ובכרם?

יש התולים איסור זה בכך, שהכוונה כאן היא ליצור פירות ולא למנוע הפסד. אלא שעל הסבר זה ניתן להקשות, אם לא מדובר כלל בפעולה חקלאית מדוע לאסור זאת? וכן, הרי ראינו כבר לעיל, שאין זה פשוט לאסור מלאכה ליצירת פירות מפרחים קיימים¹⁰.

אכן, בירושלמי מהדורת י. פליקס (עמ' 255), מובא הסבר בוטני מעניין, שעל פיו מובן האיסור בפשטות. ההסבר הוא שהתאנה זקוקה להאבקה מתאנת הבר - האבקה הנעשית ע"י צרעיות (הדומות מאוד לדבורים). האבקים והצרעיות מצויים בתאנת הבר, ולכן

9. לעניין הגרמא יש לציין שדעתו של הגר"ש אלישיב שליט"א הייתה שכיוון שהכנסת הכוורות היא דרך הפעולה הנורמלית הנוהגת להיעשות באותה צורה בכל שנה ושנה, אין זה נחשב לגרמא. לעומת זאת, דעתו של הגר"ש אויערבך זצ"ל הייתה שבדאי אין זה יותר מאשר גרמא. יעויין עוד בנספחים להלן בפרק כ"ג בעניין השאלה באיזו מידה נחשב הדבר לגרמא.

10. הרב רייכנברג בספרו "שמיטה להלכה ולמעשה" (פרק ג' הערה 9). ואע"פ שהוא עצמו הביא להלכה שמתותר לעשות פעולות, אפילו כאשר מגמתן ליצור פירות, וכדלעיל, הרי שכאן יש לדעתו איסור יוצא דופן, שנראה לחכמים לאסור אותו, ואין ללמוד מאיסור אזהר כלל לכל המקרים. אלא שלא ברור מדוע ראו חכמים לאסור דווקא פעולה זו - ואפילו נועדה ליצירת פירות, שהיא אינה פעולה חקלאית כלל ועיקר, ואין היא נחשבת לעבודה שבשדה ובכרם, והרי היא כמו תפילה להצלחת האילן וכדומה, שבדאי אין לאסור בגלל איסורי שביעית.

תליית הענף מתאנת חבר על התאנה, מביאה את האבקנים והצרעות וע"י כך נעשית ההאבקה הנחוצה. לפי זה, נסביר בפשטות, שחז"ל שידעו שזו הסיבה המביאה לעשיית הפירות, אסרו פעולה זו, שהיא פעולה חקלאית מובהקת המיועדת ליצירת פירות, אף שהחקלאים, שלא ידעו מה באמת גורם לשיפור בתנובת הפרי, ראו בה מעין "סגולה" בלבד.

אם זהו הפרוש הנכון בתוספתא ובירושלמי, לכאורה נראה, שההאבקה אסורה בשביעית והיא נחשבת למלאכה גמורה¹¹, אע"פ שהיא נעשית בגרמא ע"י הבאת צרעיות ואבקנים לקרבת העץ. אלא שראייה גמורה לאיסור הבאת כוורות דבורים למטע אין כאן. זאת, כיוון שפעולה זו - של תליית הענף - חמורה יותר מהבאת כוורות למטע משתי סיבות:

א. כיוון שמביאים לתאנה גם את האבקנים הזכריים ובזה דומה הפעולה להרכבת דקלים, מה שאין כן בהבאת כוורות שאין מביאים אלא את הדבורים.

ב. כיוון שפעולה זו נעשית באילן עצמו, אליו מחברים וכו תולים את הייחור מתאנת הבר, לכן יתכן והיא נראית יותר כפעולת שדה וכרם מאשר הבאת כוורות למטע, שלא נראית כלל כמלאכת שדה וכרם, במיוחד שפעמים הדבר נעשה לתועלת הדבורים הזקוקות לצוף הפרחים¹².

לכן נראה, שלמרות שלכאורה הכנסת כוורות למטע בשמיטה, נראית כפעולה שיש מקום להתירה בשעת צורך, הן כיוון שאין היא מלאכת שדה וכרם והן כיוון שאין כאן אלא גרמא למלאכה, הדבר איננו פשוט ואיננו ברור. כמובן, גם אם נראה בהכנסת כוורות

11. העובדה שהמלאכה נאסרה ולא הותרה משום הפסד איננה קשה, כיוון שניתן לומר ששם (כמו גם בדיוק) מדובר במקרה שההפסד איננו מוחלט, ולכן לא הותר במקום פסידא (או אפשר גם לומר בדוחק, שהדברים אמורים כששמיטה מהתורה ולמ"ד שכל עבודת שדה וכרם אסורה מהתורה).

12. לגבי הנקודה השניה שהזכרנו כסיבה להקל בכוורות יותר מאשר בהאבקה בידיים, שהכנסת הכוורות הינה צורך גם לדבורים שזקוקות לצוף הפרחים, יש לעיין בסוגייה של זומר וצריך לעצים, ולבחון מה יהיה הדין כשהמירא האסורה נעשית לצורך שימוש בעצים, אך נחא ליה גם בהשבתת הגפן. בגמרא בסנהדרין (כ"ז ע"א) שנינו "תו חזייה לההוא גברא דקא כסח בכרמי א"ל כהן חמיר? א"ל יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך". בפשטות משמע מגמרא זו דבמקרה שזקוק לעצים הרי אע"פ שבפועל מתבצעת גם זמירה, הדבר מותר. אלא שהתוספות שם הקשו שלכאורה אע"פ שכוונתו לעצים כיוון שמשביח את הכרם חייב ולכן יש לומר שהדבר נעשה כאן באופן שמקלקל ולא באופן שמשביח, ואין הכי נמי במקרה שנעשה באופן שמשביח, למרות שכוונתו רק לעצים אסור. וראה לעיל בפרק חמשי סעיף 2 שדברי התוספות קשים. שהרי אם זומר באופן שקשה לגפן, מדוע מסקנת הסוגיה היא "הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות", הרי לכל ניכר שלעקל בית הבד הוא עושה ולא לתועלת הגפן, שהרי הוא זומר באופן שקשה לגפן. אם כך, יוצא שגם זמירה המועילה לכרם מותרת כאשר אין כוונתו לזמור אלא לשימוש בעצים. נמצינו למדים שאם מכניס כוורות לתועלת הדבורים מותר. אלא שהחזו"א (י"ט, י"ד) שאף הוא מקשה על תוספות, מתיר רק אם לא איכפת לו כלל מהתיקון שנעשה ממילא. לכן, אם בעל הכוורות, הוא זה שיעמידם במטע לטובת כוורתיו יהיה הדבר מותר כמסקנת החזו"א שם, שבמקרה והפעולה נעשית כדרכה אף אם מתכוון גם לאיסור - בשל אחרים מותר (עיי"ש).

למטע מלאכה האסורה בשביעית הרי שבתנאים שבהם יש מקום להתיר האבקה בידיים בשביעית, נראה שק"י שיש להתיר הכנסת כוורות למטע.

5. סיכום ומסקנות

א. במקרה של הפסד מוחלט של היבול יש מקום להתיר האבקה תמרים ובודאי הבאת כוורות דבורים בשמיטה. כפי שהותר לספק את צרכיו היסודיים של העץ, כגון מים, מזון ושמש, כך נראה שיש מקום להתיר לספק לו את האבקנים הנחוצים לו, וק"י, שיש מקום להתיר לספק לו דבורים וחורקים, אם מתברר שאוכלוסיית הדבורים באזור הינה מצומצמת ביותר ואינה מספיקה כדי לספק את צרכיו היסודיים של העץ לצורך הנבט ביבולו.

ב. כמו שיש להשתדל לזבל ולדשן את הקרקע לפני שנת השמיטה, הוא הדין גם כאן בהאבקה. לגבי האבקה בתמרים הדבר בלתי אפשרי (אלא אם יטעו עצי תמר זכריים במטע התמרים הנקבי ואז ההאבקה תעשה, לפחות, בחלקה באופן טבעי), לגבי דבורים, יש לדאוג, לכתחילה, שהכוורות יובאו לפני שנת השמיטה, ורק אם הדבר בלתי אפשרי, מחמת תנאי אקלים או מחמת סיבות אחרות, יש מקום להתיר להביאן בשביעית¹³. כמו"כ ברור, שבמקומות שבהם ההאבקה נעשית ע"י הרוח (באפרסק למשל), או שיש ממילא אוכלוסיית דבורים מספקת, אין להתיר הבאת כוורות לצורך הגברת ההאבקה והגדלת היבול דהוי להשבחה בעלמא. יש לדמות זאת ל"שדה בית הבעל", שאסור להשקותו בשביעית דהוי השבחה, בניגוד לשדה שלחין "הצמא למים" - מותר להשקותו¹⁴.

13. אם נאלצים להביא את הכוורות בשנת השמיטה, נראה שיש יתרון הלכתי בהבאתן לפני התחלת הפריחה, שאז יש סברה גדולה יותר לראות זאת כגרמא. ראוי שהדבר יעשה ע"י בעל הכוורות שיהיה ניכר שהדבר נעשה עבור הדבורים (וכדלעיל הערה 12).

14. ראה לקמן בסוף פרק י"ח לגבי עמדתו של הגר"ש אלישיב בשאלה זו של האבקה בשמיטת תשנ"ד.